

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Οι Μακεδόνες εις την εθνεγερσία του 1821

Πανηγυρικός λόγος
κατά τον εορτασμό της επετείου της 25^{ης} Μαρτίου

21^η Μαρτίου 2018

Δημ. Θ. Καραμήτσος
Ομ. Καθηγητής ΑΠΘ- Συγγραφέας

Αξιότιμοι επίσημοι προσκεκλημένοι, αγαπητοί εταίροι και φίλοι σας ευχαριστώ για την παρουσία σας.

Πρωτίστως θέλω να ευχαριστήσω τον πρόεδρο κ. Καραθανάση και το ΔΣ της Εταιρείας για την τιμή που μου έκαναν με το να μου αναθέσουν την εκφώνηση του πανηγυρικού λόγου κατά τον σημερινό εορτασμό της επετείου της επανάστασης του 1821.

Θα προσπαθήσω να μη σας κουράσω, γι' αυτό θα είμαι σύντομος. Η ομιλία μου διακρίνεται σε δυο μέρη. Στο πρώτο αναφέρομαι στην πνευματική, ψυχολογική και πολεμική προετοιμασία της Επανάστασης και στο δεύτερο επικεντρώνομαι στη συμβολή των Μακεδόνων σε αυτήν.

Στην αυγή του 19^{ου} αιώνα η πολυεθνική Οθωμανική αυτοκρατορία ήταν μεν εδαφικά τεράστια, αλλά έπασχε από οικονομική και πνευματική παρακμή, ενώ τα Βαλκάνια βρίσκονταν σε φάση ανάδυσης των εθνών τους, τα οποία θα διεκδικούσαν τη δημιουργία εθνικών κρατών. Στην Οθωμανική αυτοκρατορία οι ραγιάδες Ρωμιοί ήταν πολίτες β' κατηγορίας και υπέφεραν από πολλά δεινά όπως:

-Από το Παιδομάζωμα για τη συγκρότηση του σώματος των Γενιτσάρων.

-Από τη Φορολογία που δεν ήταν μία, η λεγόμενη δεκάτη, αλλά υπήρχαν επιπλέον έκτακτοι φόροι και για κάθε δουλειά με κρατικούς αξιωματούχους έπρεπε οι Ρωμιοί να πληρώνουν το απαραίτητο «μπαχτσίσι».

-Έπρεπε να έχουν ειδική ενδυμασία διαφορετική των Μουσουλμάνων και κατοικίες χωριστά από περιοχές που διέμεναν Οθωμανοί.

-Για τους Ρωμιούς ίσχυαν διάφορες απαγορεύσεις όπως:

Δεν επιτρεπόταν ίππευση σε υποζύγια παρουσία Οθωμανών, δεν επιτρεπόταν να κτυπούν οι καμπάνες των εκκλησιών, και κάτι περίεργο, δεν επιτρεπόταν να χρησιμοποιούν ξύλινα πέδιλα στα λουτρά (οι πτώσεις από γλιστρήματα διασκέδαζαν τους Οθωμανούς).

-Τη δικαιοσύνη απέδιδαν οι τούρκοι δικαστές (καδήδες) κατά υποκειμενική κρίση τους και ο όρκος στο Κοράνι ενός Μουσουλμάνου (έστω και χωρίς να διαθέτει μάρτυρες) ήταν αποδεικτικός παρά τις αντίθετες μαρτυρίες μαρτύρων υπέρ του Ρωμιού αντιδίκου.

-Επιπλέον αυτών, η προσπάθεια εξισλαμισμού των Ρωμιών ήταν διαρκής και σε περιόδους εντάσεων πολύ πιεστική.

Ο Σουλτάνος διεκήρυττε «ότι οι Ρωμιοί έχουν το κεφάλι τους πάνω στους ώμους τους χάρη στην ευσπλαχνία του!».

Οι Ρωμιοί είχαν διαχρονικά επαναστατική διάθεση για να αποτινάξουν τον οθωμανικό ζυγό. Της ελληνικής επανάστασης προηγήθηκαν 123 τοπικές εξεγέρσεις σε διάστημα 370 ετών σκλαβιάς. Με μια απλή διαίρεση αντιστοιχεί μια επανάσταση κάθε τρία χρόνια. Ήταν όμως συνήθως επαναστάσεις τοπικού χαρακτήρα χωρίς γενικότερη οργάνωση και δεν υπήρχαν πιθανότητες επιτυχίας. Πολλοί Ρωμιοί που

είχαν έντονο το αίσθημα για ελευθερία και ανεξαρτησία έβγαιναν στα βουνά ως ληστές των Οθωμανών και όταν αποκτούσαν μεγάλη ισχύ, οι Οθωμανοί τους όριζαν στρατιωτικούς υπεύθυνους κάποιων περιοχών, οπότε αυτοί ονομάζονταν αρματολοί και οι περιοχές τους αρματολίκια.

Η τελευταία σοβαρή επανάσταση πριν από αυτήν του 1821 είχε πραγματοποιηθεί στην Πελοπόννησο μετά από παρακίνηση της Ρωσίας και ήταν τα αποκαλούμενα «Ορλωφικά» του 1770. Οι Ρώσοι όμως υπέγραψαν συνθήκη ειρήνης με τους Οθωμανούς και εγκατέλειψαν τελικά μόνους και αβοήθητους τους Έλληνες, οι οποίοι στην Πελοπόννησο υπέστησαν τότε εκτεταμένες σφαγές.

Μετά τη συνθήκη Κιουτσούκ – Καϊναρτζή του 1774 διευκολύνθηκε το ναυτικό εμπόριο των Ελλήνων που χρησιμοποιούσαν στα ιστιοφόρα καράβια τους ρωσική σημαία (αυτό που σήμερα λέμε σημαία ευκαιρίας). Με τους Ναπολέοντιους πολέμους τα ελληνικά καράβια είχαν πολλά κέρδη, γιατί διασπούσαν τον ναυτικό αποκλεισμό που επιχειρούσε η Βρετανία. Αυτά τα πλοία ήταν εφοδιασμένα με έναν μικρό αριθμό κανονιών (8-20) και οι ναυτικοί σε αυτά εκπαιδεύονταν στην πράξη ως ναύτες και καπετάνιοι πολεμικών караβιών.

Σαράντα χρόνια πριν από την έναρξη της ελληνικής επανάστασης είχε δημιουργηθεί μια παράδοση με Ρωμιούς ένοπλους αμφίβιους πολεμιστές, οι οποίοι έκαναν αμφίβιες ή αμιγώς ναυτικές επιχειρήσεις και δρούσαν σαν πειρατές κυρίως εναντίον οθωμανικών πλοίων. Οι πιο ονομαστοί από αυτούς ήταν ο Λάμπρος Κατσώνης που έδρασε από το 1787 έως το 1792 (αρχικά με την υποστήριξη της Ρωσίας), αλλά και δυο Μακεδόνες: ο Νικοτσάρας που έδρασε από το 1792-1807 και ο Γιάννης Σταθάς που έδρασε από το 1807 έως το 1812. Ο Σταθάς μάλιστα είχε ως σημαία έναν λευκό σταυρό σε μπλε φόντο όπως υπάρχει και σήμερα στη σημαία αυτή που ονομάζουμε ως της ξηράς. Με τον Σταθά έδρασε ως αμφίβιος κλέφτης και ο Θ. Κολοκοτρώνης. Οι φθορές που προκάλεσαν αυτοί οι πολέμαρχοι στο οθωμανικό ναυτικό ήταν σημαντικές.

Την ελληνική επανάσταση βοήθησε και η ύπαρξη εκπαιδευμένων ανδρών στα στρατιωτικά πράγματα λόγω της υπηρεσίας Ρωμιών στον στρατό του Αλή πασά (π.χ. οι Καραϊσκάκης, Ανδρούτσος, Τζαβέλας, Μπότσαρης), αλλά και στους στρατούς που υπήρξαν στα Επτάνησα πχ. ο Κολοκοτρώνης. Ευνοϊκοί παράγοντες για την πορεία της Επανάστασης του 1821 ήταν δυο πόλεμοι:

–Ο πόλεμος του Αλή Πασά με τον Σουλτάνο από 1820 έως και 1821.

– Ο πόλεμος της Οθωμανικής Τουρκίας με την Περσία από 1821 έως και 1822.

Στους πολέμους αυτούς απασχολήθηκαν Οθωμανοί στρατιώτες που έλειψαν από άλλες επαναστατικές εστίες στην Ελλάδα.

Στη ζύμωση για την επανάσταση του 1821 συνέβαλαν:

A. Ο ευρωπαϊκός διαφωτισμός Ελλήνων εμπόρων ταξιδευτών.

B. Η εμφάνιση Ελλήνων λογίων με σπουδές ή και με μακρόχρονη παραμονή τους στην Ευρώπη. Χαρακτηριστικά αναφέρω μερικούς:

Α. Κοράης, Ε. Βούλγαρις, Ν. Θεοτόκης, Δ. Καταρτζής-Φωτιάδης, Η. Μηνιάτης, Α. Γαζής, Ιώσηπος Μοισιόδαξ, Γ. Κωνσταντάς, Δ. Φιλιππίδης, Β. Λέσβιος, Μ. Ανθρακίτης, Κ. Κούμας, Ν. Δούκας, Ν. Βάμβας, Θ. Καΐρης, Γ. Σακελλάριος, Γ. Ρουσιάδης, Α. Σταγειρίτης, Α. Ψαλλίδας, Ι. Βηλαράς, Θ. Φαρμακίδης

Α. Χριστόπουλος κ.α.π. Από αυτούς σημαντικότερος θεωρείται ο Αδαμάντιος Κοραής, ο οποίος συνέβαλε στη διαμόρφωση της ελληνικής γλώσσας, προετοιμάζε με κείμενά του την εθνική ελληνική συνείδηση, αλλά για την Επανάσταση πίστευε ότι πρέπει να αρχίσει αφού προηγηθεί μόρφωση των Ελλήνων και την τοποθετούσε 50 χρόνια αργότερα. Ωστόσο η επανάσταση προηγήθηκε της μόρφωσης. Μπορεί να υποστηρίξει κάποιος ότι η έλλειψη της μόρφωσης είναι υπεύθυνη για μερικά παρατράγουδα που συνέβησαν στην Επανάσταση του 1821. Από αυτούς τους λογίους ο Θ. Καΐρης έδρασε και ως επαναστάτης στο πλευρό του Μακεδόνα Ν. Κασομούλη, κατέλειπε μάλιστα λίγες ημερολογιακές αναμνήσεις από τη συμμετοχή του στην επανάσταση στον Όλυμπο.

Γ. Υπήρξαν Έλληνες τυπογράφοι που εκτύπωναν προκηρύξεις, εφημερίδες και περιοδικά. Η πρώτη εφημερίδα ήταν η «Η Εφημερίς» που κυκλοφόρησε από το 1790 έως το 1797, και σημαντικό περιοδικό υπήρξε ο «Ερμής ο λόγιος» που κυκλοφόρησε με εκδότη τον Άνθιμο Γαζή από το 1811 έως το 1821. Οι αδελφοί Μαρκίδες – Πούλιου εκτύπωσαν βιβλία, καθώς και επαναστατικά κείμενα και χάρτες (1791-1797). Ο Ρήγας Φεραίος εμφανίστηκε τότε ακριβώς στην Ευρώπη και έδρασε από το 1790-1798 εκδίδοντας πολλές προκηρύξεις, βιβλία, την Χάρτα, και τον Θούριο. Οραματιζόταν αναβίωση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας με την πολιτική και πολιτιστική κυριαρχία των Ελλήνων σε αυτήν. Το τέλος του Ρήγα ήταν τραγικό, αλλά ο σπόρος που έσπειρε έμελλε να ανθίσει.

Δ. Το 1806 κυκλοφόρησε το βιβλίο *Ελληνική Νομαρχία* από άγνωστο συγγραφέα και ήταν το απαύγασμα του ελληνικού διαφωτισμού και διακήρυξη για τη Δημοκρατία και την Ελευθερία. Ατυχώς δεν είναι γνωστός ο συγγραφέας.

Ε. Μυστικές εταιρείες και Σχολεία. Αρκετά χρόνια πριν από το 1821 ιδρύθηκαν διάφορες μυστικές εταιρείες (αδελφότητες), οι οποίες υπήρξαν εστίες καλλιέργειας του ελληνικού εθνισμού. Επίσης ιδρύθηκαν πολλά ελληνικά σχολεία. Σε αυτόν τον τομέα ιδιαίτερα δραστήριος και παραγωγικός ήταν ο ιερομόναχος Κοσμάς ο Αιτωλός (1714-1779), ο οποίος ίδρυσε περισσότερα από 200 σχολεία.

Ε. Το 1814 ιδρύθηκε η Φιλική Εταιρεία στην Οδησό από τρεις εμπόρους: τον Σκουφά, τον Τσακάλωφ και τον Ξάνθο. Αυτοί είχαν σχέση με τον τεκτονισμό και οργάνωσαν την Εταιρεία των Φιλικών σύμφωνα με τα τεκτονικά οργανωτικά πρότυπα. Στην αρχή με βραδύ ρυθμό, αλλά αργότερα ταχύτατα καλλιεργήθηκε σε σημαντικούς ανθρώπους σε όλα τα Βαλκάνια, όπου κατοικούσαν Έλληνες, το πνεύμα της κυοφορούμενης επανάστασης ενάντια στην οθωμανική αυτοκρατορία.

Οι Φιλικοί ως προς το επάγγελμα που ασκούσαν κατανέμονται ως εξής: 54% έμποροι, 13% ελεύθεροι επαγγελματίες, 12% πρόκριτοι, 9% κληρικοί, 9% στρατιωτικοί, 3% διάφοροι.

Η χρονική φάση της έκρηξης της επανάστασης ερμηνεύεται από την οικονομική άνοδο των Ελλήνων εμπόρων και ναυτικών και από τη διάδοση του ευρωπαϊκού διαφωτισμού με παράλληλη στασιμότητα των Οθωμανών. Ο Σπ. Τρικούπης συγγραφέας της ιστορίας της επανάστασης του 1821 έγραψε: «Αδύνατον να διατηρηθεί αμετάβλητος η πολιτική θέσις δύο εθνών κατοικούντων έναν και τον αυτόν τόπον, όταν το μεν δεσπόζον έθνος (δηλαδή το Οθωμανικό) παραμένει στάσιμον, το δε δεσποζόμενον (δηλαδή το Ελληνικό) προοδεύει».

Στην επανάσταση του 1821 ήταν απολύτως αντίθετα τα μεγάλα κράτη της Ευρώπης. Πρωτοστατούσε σε αυτή την πολιτική η ιερά συμμαχία Αυστροουγγαρίας, Πρωσίας, Ρωσίας που ήταν αντίθετη σε κάθε αλλαγή του status quo στην Ευρώπη.

Μαρξιστές ιστορικοί θεωρούν ότι το 1821 πραγματοποιήθηκε μια κοινωνική επανάσταση κατά το πρότυπο της γαλλικής επανάστασης του 1897. Αυτό είναι εσκεμμένο λάθος. Το 1821 η επανάσταση ήταν εθνικο-θρησκευτική. Το σύνθημα που κυριαρχούσε ήταν : «Για του Χριστού την πίστη την Αγία και της πατρίδος την Ελευθερία». Κάτω από αυτό το σύνθημα στρατεύτηκαν όλες οι κοινωνικές τάξεις. Στο προσωρινό Σύνταγμα της Ελλάδας τον Ιανουάριο του 1822 γράφτηκε ότι «Όσοι αυτόχθονες κάτοικοι της Επικράτειας της Ελλάδος πιστεύουσιν εις Χριστόν είναι Έλληνες». Πολλοί από τους ηγέτες της επαναστάσεως του 1821 ομιλούσαν για την επανάσταση σε σύζευξη με τη θρησκευτική πίστη στον Χριστιανισμό. Μερικά παραδείγματα: Ο τραγικός ήρωας της επανάστασης **Αλέξανδρος Υψηλάντης** έλεγε:

«Μάχου υπέρ πίστεως και Πατρίδος δια να υψώσωμεν το σημείον, δι' ου πάντοτε νικώμεν, λέγω τον Σταυρόν...» Ο **Θεόδωρος Κολοκοτρώνης** ο αμόρφωτος ήρωας με τις ικανότητες στρατιωτικού ηγέτη είπε: «Είναι θέλημα Θεού. Είναι κοντά μας και βοηθάει, γιατί πολεμάμε για την πίστιν μας, για την πατρίδα μας, για τους γέρους γονιούς, για τα αδύνατα παιδιά μας, για την ζωή μας, για την λευτεριά μας...» . Ο **Γρηγόριος – Δικαίος Παπαφλέσσας** έλεγε: «...Έλληνες ποτέ μην ξεχνάτε το χρέος σε Θεό και σε Πατρίδα! Σ' αυτά τα δύο σας εξορκίζω ή να νικήσουμε ή να πεθάνουμε κάτω από την Σημαία του Χριστού». Ο στρατηγός **Γιάννης Μακρυγιάννης** έλεγε «...ο Θεός φυλάγει και τους αδύνατους, κι' αν πεθάνωμεν πεθαίνομεν δια την Πατρίδα μας, δια την Θρησκείαν μας και πολεμούμεν όσο μπορούμε εναντίον της τυραγνίας κι' ο Θεός βοηθός...».

Σε όλες τις σημαίες που χρησιμοποιούσαν οι Έλληνες επαναστάτες υπήρχε ή και εδέσποζε ο Σταυρός. Στην επανάσταση πήραν μέρος: Φιλικοί, Αρματολοί και Κλέφτες, Πλοιοκτήτες – Νησιώτες, Τοπάρχες – Κοτζαμπάσηδες, Κλήρος (επίσκοποι, ιερείς, καλόγηροι), Φαναριώτες, Έμποροι ιδίως ταξιδευτές, Αστοί –Επαγγελματίες, Αγρότες, ξένοι Φιλέλληνες.

Το 1821 είχαν καλή οικονομική κατάσταση οι Κοτζαμπάσηδες Πελοποννήσου, οι Προύχοντες τοπάρχες, οι Αρματολοί περιφερειών, οι Επίσκοποι, οι Πλοιοκτήτες, οι Έμποροι ταξιδευτές και κάποιοι Φαναριώτες. **Ωστόσο, επαναστάτησαν ενάντια στην προσωπική τους ευημερία και ενάντια στη λογική.** Ήταν μια Επανά-

σταση εθνική για την ελευθερία. Κατά τον Κολοκοτρώνη οι επαναστάτες ήταν τρελοί που έκαναν επανάσταση ενάντια σε μια αυτοκρατορία.

Χρηματοδότες του αγώνα υπήρξαν αρκετοί πλούσιοι Έλληνες με πρώτον και καλύτερον τον Λάζαρο Κουντουριώτη, για τον οποίον λέγεται ότι ξόδεψε μια στέρνα γεμάτη χρυσές λίρες. Γενικά στον αγώνα συνέβαλαν οικονομικά με δικούς τους πόρους οι παρακάτω: Λάζ. Κουντουριώτης, Παν. Αναγνωστόπουλος, Γ. Σταύρου, Αδελφοί Ριζάρη, Παν. Σέκερης, Αλ. Υψηλάντης, Ιωάν. Βαρβάκης, Διον. Ρώμας, Κων. Βέλλιος, Μιχ. Τοσίτσας, Αδελφοί Ζωσιμάδες, Λασκ. Μπουμπουλίνα, Μαντώ Μαυρογένους, Δούκισσα Πλακεντίας, Λόρδος Βύρων, Πλοίαρχος Άστιγκς, Συνταγματάρχης Γκόρντον, αλλά και οι Επιτροπές Λονδίνου, Παρισίων, και ΗΠΑ. Η επαναστατική κυβέρνηση των Ελλήνων πήρε και δυο Δάνεια το 1824 και 1925 (2,8 εκατομμύρια λίρες στερλίνες) τα οποία κακοέπαθαν από τους μεσάζοντες και προκάλεσαν αντιθέσεις μεταξύ των Ελλήνων. Στην επανάσταση της Μακεδονίας ξοδεύτηκαν τελείως δυο ατομικές περιουσίες, αυτές του Εμμ. Παπά και του Ζαφειράκη Θεοδοσίου.

Αγαπητοί Εταίροι, σε μια ομιλία για την επανάσταση του 1821 που γίνεται στην ΕΜΣ είναι επιβεβλημένο να αναφερθούμε έστω δι' ολίγων στην επανάσταση που έλαβε χώρα στη Μακεδονία. Μακεδόνες σημαντικοί αρχηγοί έδρασαν το 1821 και 1822 σε πολλά σημεία της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες (Μολδαβία) έδρασαν ως αρχηγοί σωμάτων οι Μακεδόνες **Γεωργάκης Ολύμπιος** και ο **Ιωάννης Φαρμάκης**. Την 21^η Φεβρ. 1821 ο εκ Θεσσαλονίκης **Δ. Αργυρόπουλος** επαναστάτησε στο Γαλάτσι. Στις 24 Φεβρουαρίου κυκλοφόρησε η περίφημη προκήρυξη του Υψηλάντη, «μάχου υπέρ πίστεως και πατρίδος». Την 17η Μαρτίου 1821 ξεκίνησε την επανάσταση ο Αλέξανδρος Υψηλάντης στο Ιάσιο της Μολδαβίας, αλλά ύστερα νικήθηκε από τον πολύ υπέρτερο σε αριθμό και εκπαίδευση οθωμανικό στρατό. Ο Υψηλάντης δεν άκουσε την εισήγηση του Γεωργάκη Ολύμπιου να αποφύγει αγώνα εκ παρατάξεως. Το άνθος των ελλήνων φοιτητών της διασποράς με τον ιερό τους λόχο (περί τα 700 άτομα) θυσιάστηκε στο Δραγατσάνι αντιμέτωπο με οθωμανικό ιππικό. Ο Μακεδόνας **Γεώργιος Λασσάνης** υπήρξε υπασπιστής του Αλ. Υψηλάντη. Η επανάσταση στη Μολδοβλαχία κράτησε 7 μήνες.

Στην Πελοπόννησο: Από 14-20 Μαρτίου 1821 έγιναν μικρές επαναστατικές ενέργειες και στις 23 Μαρτίου οι Μανιάτες απελευθέρωσαν την Καλαμάτα. Η επανάσταση πετύχαινε από την αρχή εύκολα στην Πελοπόννησο με την εμβληματική μορφή του Κολοκοτρώνη ως στρατηγού.

Η Ρούμελη ξεσηκώθηκε στις 24 Μαρτίου 1821 με ηγέτες τον Πανουργιά, τον Διοβουνιώτη, τον Γκούρα, τον Αθ. Διάκο και τον Οδυσσέα Ανδρούτσο.

Στη Χαλκιδική ως επικεφαλής της επανάστασης ξεκίνησε ο Σερραίος Εμμανουήλ Παπάς. Οι κινητοποιήσεις και οι συγκρούσεις σε διάφορα σημεία κράτησαν 7 μήνες. Υπήρξαν αρχικές νίκες στην Ιερισσό, στα Στάγειρα και στον Σταυρό. Στον ισθμό της Κασσάνδρας αμύνθηκαν αρχικά με επιτυχία οι Έλληνες, αλλά τελικά ηττήθηκαν από τον υπέρτερο οθωμανικό στρατό.

Στη Νάουσα την άνοιξη του 1822 πολέμησαν οι οπλαρχηγοί Τάσος Καρατάσος, Τσάμης Καρατάσος, Άγγελος Γάτσος, και Διαμαντής Νικολάου με πολιτικό αρχηγό τον Ζαφειράκη Θεοδοσίου. Υπήρξαν πρόσκαιρες επιτυχίες των Ελλήνων, όπως η μάχη στη μονή του Δοβρά. Επίθεση των Ελλήνων να καταλάβουν τη Βέροια απέτυχε. Η Νάουσα έμεινε επαναστατημένη συνολικά δυο μήνες, αλλά τελικά υπέκυψε στον πολυάριθμο οθωμανικό στρατό. Θα αναφερθώ παρακάτω σε αυτούς τους ήρωες.

Στον Όλυμπο και τη γύρω περιοχή έδρασε ο Διαμαντής Νικολάου για ένα μήνα αλλά και ο ακατάλληλος για την περίπτωση χιλίαρχος Σάλας.

Στα Γρεβενά επαναστατική δράση ανέπτυξε για ένα μήνα και ο αρματωλός Γιαννούλας Ζιάκας αλλά αναγκάστηκε να συνθηκολογήσει.

Πολλοί Μακεδόνες που επέζησαν μετά την τοπική τους επανάσταση συνέχισαν να αγωνίζονται στην νότια Ελλάδα μέχρι τη δημιουργία του πρώτου ελληνικού κράτους το 1828. Ας τιμήσουμε με λίγα λόγια μερικούς Μακεδόνες αρχηγούς πρωταγωνιστές.

Ο **Γεωργάκης Ολύμπιος** υπήρξε απόστολος της Φιλικής Εταιρείας από το 1818 και αγωνίστηκε στην παραδουνάβια εκστρατεία με 1.500 άνδρες σε συμπαρατάξη με τον Αλ. Υψηλάντη. Υπήρξε αρματολός αλλά και συνταγματάρχης του Ρωσικού στρατού με ρωσικά παράσημα. Νωρίτερα βοήθησε στον επαναστατικό αγώνα του τον Σέρβο Καραγεώργιεβιτς. Είχε εξαιρετικές στρατιωτικές ικανότητες και υπήρξε ο ήρωας στη μονή Σέκου, όπου και ανατινάχθηκε στο καμπαναριό, όταν κατάλαβε ότι δεν μπορούσε να κάνει τίποτε άλλο μπροστά στην αριθμητική υπεροχή των Οθωμανών.

Ο **Ιωάννης Φαρμάκης**, Βλατσιώτης την καταγωγή, ήταν επίσης απόστολος της Φιλικής Εταιρείας από το 1818 και συνταγματάρχης του ρωσικού στρατού με πολεμική πείρα και παράσημα. Πολέμησε ως οπλαρχηγός μαζί με τον Γεωργάκη Ολύμπιο στη παραδουνάβια εκστρατεία του Αλ. Υψηλάντη και θυσιάστηκε τελικά για την πατρίδα. Οι Τούρκοι δεν σεβάστηκαν ανακωχή που συμφωνήθηκε με εγγυητή Αυστριακό αξιωματούχο στη μονή του Σέκου και τον κατακρεούργησαν αφού πρώτα τον βασάνισαν φρικτά.

Ο **Εμμ Παπάς** αν και Σερραίος έμπορος και τραπεζίτης υπήρξε στρατιωτικός αρχηγός επανάστασης στη Χαλκιδική και ξόδεψε στον αγώνα όλη την περιουσία του. Δεν θέλησε να χρησιμοποιήσει θησαυρούς των Μονών του Αγίου όρους ως πηγή χρημάτων για τον στρατό του. Ο Παπάς ξεκίνησε την 23^η Μαρτίου 1821 με ορμητήριο τη μονή Εσφιγμένου. Περίπου 1000 καλόγεροι πήραν τα όπλα συν 2.900 πολίτες από τα Μαντεμοχώρια και την Κασσάνδρα κατά το πλείστον. Υπήρξαν μερικές επιτυχίες όπως στην Ιερισσό, τα Στάγिरα και τον Σταυρό. Μαζί τους και ο καπετάν Χάψας που σκοτώθηκε στα Βασιλικά. Η επανάσταση στη Χαλκιδική είχε ατυχή έκβαση. Κακή οργάνωση, ανεκπαιδευτοι πολεμιστές, καθυστέρηση για αποφασιστική δράση, πολυάριθμος οθωμανικός στρατός που είχε επικεφαλής τον ευφυή στρατηγό Μεχμέτ Εμίν (παρωνύμιο: Λουμπούτ πασάς =ο ροπαλοφόρος), είχαν ως αποτέλεσμα την ήττα των Ελλήνων. Ο Εμμ. Παπάς πέθανε μέσα στο καράβι που τον μετέφε-

ρε από τη Χαλκιδική στην Ύδρα. Τρία από παιδιά του Παπά πέθαναν στον αγώνα για την πατρίδα. Το ένα βασανίστηκε πριν να πεθάνει και ο Κασομούλης περιγράφει ότι το βασανιστήριό του το έβλεπαν οι έγκλειστοι Έλληνες από την Ακρόπολη.

Καπετάν Χάψας. Υπήρξε γενναίος πολεμιστής που πολέμησε σε συμπράσταση του Εμμ. Παπά και συνέβαλε στις νίκες στα Στάγειρα και στον Σταυρό. Σκοτώθηκε στα Βασιλικά μαζί με 44 άνδρες έναντι υπέρτερων οθωμανικών δυνάμεων στην προσπάθειά του να δώσει χρόνο για τη διάσωση των γυναικοπαίδων.

Τάσος Καρατάσος. Υπήρξε Αρματολός στην Ημαθία και ο αρχηγός της Επαναστάτης στη Νάουσα το 1822 η οποία κράτησε δυο μήνες. Οι Οθωμανοί σκότωσαν τη γυναίκα του και την κόρη του. Ο ίδιος διέφυγε και συνέχισε να μάχεται στη Νότιο Ελλάδα. Νίκησε τους Τούρκους στο Κομπότι της Άρτας. Συμμετείχε στις νίκες στο Βαλτέτσι και στα Δερβενάκια. Πολέμησε στα Άγραφα και στο Μεσολόγγι στην 1^η πολιορκία. Στην Εύβοια και στην Αλόνησο νίκησε τους Τούρκους τρεις φορές. Το 1824 αντιμετώπισε με επιτυχία τον Ιμπραήμ πασά της Αιγύπτου στον Σχοινόλακκο της Μεσσηνίας. Ο Όθων τον διόρισε χιλιάρχο. Ο Τάσος Καρατάσος μπορεί να θεωρηθεί πως ήταν «ο Κολοκοτρώνης της Μακεδονίας».

Τσάμης Καρατάσος. Ήταν ο σπουδαίος γιος του γέρο-Καρατάσου. Πολέμησε σε όλες τις μάχες μαζί με τον πατέρα του. Αργότερα έγινε υπασπιστής του Όθωνα και επιδίωκε συμπράταξη με τη Σερβία εναντίον των Οθωμανών για την απελευθέρωση της Μακεδονίας.

Ζαφειράκης Θεοδοσίου. Πλούσιος Τοπάρχης και Επαναστάτης στη ηρωική Νάουσα, η οποία άντεξε ενώπιον πολυάριθμου οθωμανικού στρατού 2 μήνες. Φονεύθηκε αυτός και η γυναίκα του από τους Οθωμανούς.

Διαμαντής Νικολάου. Υπήρξε Αρματολός στον Όλυμπο και συμμετείχε στην επανάσταση στην Νάουσα και στον Όλυμπο. Συνέχισε να μάχεται στη Νότιο Ελλάδα συνήθως μαζί με τον Καρατάσο. Ήταν γενναίος και ορμητικός αλλά υστερούσε σε στρατηγική. Ονομάστηκε στρατηγός Δυτικής Ελλάδας.

Σάλας. Στον Διαμαντή Νικολάου θα πήγαινε για βοήθεια απεσταλμένος του Δ. Υψηλάντη ο Σάλας, ο οποίος για να μεταβεί στη Μακεδονία έκανε στάσεις στα νησιά των Κυκλάδων, όπου γλεντούσε και αρραβωνιαζόταν, ενώ στον Όλυμπο περίμεναν τη βοήθειά του σε άνδρες αλλά και οπλισμό.¹ Ο Κασομούλης αγανάκτησε με τον Σάλα και έφυγε μόνος του να συναντήσει τους Μακεδόνες στον Όλυμπο. Ο Σάλας έφτασε πολύ καθυστερημένος και δεν είχε αξιόλογη συμμετοχή σε μάχες επιλέγοντας να είναι πολύ μακριά από το πεδίο της μάχης.

Αγγελής Γάτσος. Αρματολός στην Έδεσσα. Προσήλθε σε βοήθεια του Καρατάσου στην επανάσταση της Νάουσας. Συνέχισε να μάχεται στη Νότιο Ελλάδα με γενναϊότητα και τρομερή δύναμη. Πολέμησε στα Δερβενάκια, στον Σχοινόλακο και αλλού. Η

¹ Ο Μακεδόνας Νικόλαος Κασομούλης συνόδευε τον Σάλα και περιγράφει στα απομνημονεύματά του τα γεγονότα, αλλά και την εικόνα που αντίκρισε στην Τρίπολη μετά από την άλωσή της από τον Κολοκοτρώνη.

γυναίκα του συνελήφθη, αλλά γλίτωσε τον θάνατο γιατί ασπάστηκε τον μωαμεθανισμό.

Νικόλαος Κασομούλης. Φιλικός, έμπορος, αγωνιστής. Μετέφερε βοήθεια και λίγους άνδρες στην επανάσταση του Ολύμπου όπου και πολέμησε το 1922. Αργότερα πολέμησε έγκλειστος στο Μεσολόγγι και έπειτα υπήρξε πολεμιστής μαζί με τον Καραϊσκάκη. Έγραψε πολύ αναλυτικά τα απομνημονεύματα του από τον αγώνα. Ονομάστηκε από τον Όθωνα συνταγματάρχη της βασιλικής φάλαγγας.

Γ. Λασσάνης. Φιλικός, λόγιος και υπασπιστής του Αλ. Υψηλάντη. Φυλακίστηκε στην Αυστρία. Συμπαραστάθηκε στον ασθενή Αλ. Υψηλάντη μέχρι τον θάνατό του. Το 1927 ήρθε και πολέμησε στην Ελλάδα μαζί με τον Δ. Υψηλάντη.

Αντίποινα των Οθωμανών. Η Εντολή του Σουλτάνου μόλις έμαθε ότι εξερράγη επανάσταση ήταν: «Πέτρα στην πέτρα να μη μείνει και ούτε φωνή αλέκτορος να μην ακουστεί». Χιλιάδες Ρωμιοί σφαγιάστηκαν ή κρεμάστηκαν για αντίποινα.

Τα **αντίποινα στη Θεσσαλονίκη** ήταν απερίγραπτα: Περί τους 3.000 Θεσσαλονικείς εσφάγησαν. Πάνω από 100 άτομα πέθαναν από δίψα κλειδωμένα μέσα στον ναό του Αγίου Αθανασίου. Φονευθήκαν περίπου 200 όμηροι από 400 που είχαν συλληφθεί. Φονεύθηκαν πλούσιοι και μεγαλέμποροι στο Καπάνι, στην αγορά Βλάχη, στην περιοχή της Ροτόντας και στην πύλη του Βαρδαρίου. Φονεύθηκε ο επίσκοπος Κίτρους Μελέτιος και στην Πόλη ο επίσκοπος Θεσσαλονίκης Ιωσήφ. Πολλοί Χριστιανοί φονεύθηκαν μέσα σε εκκλησίες και στον περίβολο του ναού του Γρ. Παλαμά. Πολλές αγχόνες στήθηκαν έξω από τα τείχη της πόλης (περιοχή οδού Αγγελάκη). Ο ελληνικός πληθυσμός της Θεσσαλονίκης μειώθηκε τότε από τις 25.000 σε 8.000 άτομα. Έτσι εξηγείται η αριθμητική υπεροχή των Εβραίων στη Θεσσαλονίκη 90 χρόνια αργότερα, δεδομένου ότι το 1821 οι Έλληνες ήταν περισσότεροι αλλά αφανίστηκαν και μετακόμισαν σε άλλες πόλεις για ασφάλεια.

Τα **αντίποινα στη Νάουσα** ήταν φρικτά. Έγινε μεγάλη σφαγή στο Κιόσκι όλων των ανδρών από 15 μέχρι 65 ετών. Όσοι αρνήθηκαν τον ισλαμισμό καταδικάστηκαν σε αποκεφαλισμό. Συνολικά 1.241 Έλληνες καρατομήθηκαν. Ένας εκ των σφαγμένων περπάτησε μερικά βήματα ακέφαλος και αυτό επέδρασε ως θεϊκό σημείο και σταμάτησαν οι αποκεφαλισμοί. Για να μη παραδοθούν στους Τούρκους 13 γυναίκες έπεσαν με τα παιδιά τους στον γκρεμό του καταρράκτη της Αραπίτσας στους "Στουμπάνους" και σκοτώθηκαν».

Οι διωγμοί και σφαγές των Τούρκων ενέπνευσαν ζωγράφους. Οι πίνακες του Ντελακρουά, αλλά και πολλών άλλων Ευρωπαίων ζωγράφων, ευαισθητοποίησαν την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη υπέρ των αγωνιζόμενων Ελλήνων.

Η λαϊκή μούσα τραγούδησε για την καταστροφή της Νάουσας το 1822
«Τρία πουλάκια κάθουνταν στης Νάουσας το Κάστρο/τ' ώνα τηράει τά Βοδενά, τ' άλλο τηράει τη Βέροια/ το τρίτο το καλύτερο, μοιριολογάει και λέει./ Πού 'ναι τα πλούσια τα χωριά, πουν' τα Βασιλικά μας/μας τ' άκαψε ο Μπραϊμ Πασάς ο τρισκαταραμένος./ Κλαίν' οι γυναίκες, τα παιδιά κλαίν κι' οι νυφούλες/ κλαίν' για τα παλικάρια μας για τους καπεταναίους/Μην κλαις κυρά αρχόντισσα, κι συ καλή νυφού-

λα/ προχθές επήρα μήνυμα από τον Καρατάσο/ότι βαρούσε την Τουρκιά αυτός κι ο Ζαφειράκης/ κι' ο Γάτσος ο λεοντόκαρδος στις Νάουσας τα μέρη /τρομπέτες εβαρέσανε να μαζωχθή τ' ασκέρι/ τρεις χιλιάδες μάζωξαν οι δυο Καπεταναίοι/ κι' εκίνησαν κ' οι τρεις μαζί τον πόλεμο ν' αρχίσουν».

Στο μνημείο στη Νάουσα το αφιερωμένο στις γυναίκες που σκοτώθηκαν στον καταρράκτη (Αραπίτσα) έχει γραφτεί:

«Διαβάτη, στάσου με ευλάβεια στη μνήμη των νεκρών. Μέσα στο βάρανδρο που ξανοίγεται μπροστά σου, βρήκαν ένδοξο και ηρωικό θάνατο οι γυναίκες και τα παιδιά της Νάουσας, για την ελευθερία και την ανεξαρτησία του Ελληνικού έθνους, στις 22 Απριλίου 1822».

Στην ελληνική βιβλιογραφία πολύ λίγα έχουν γραφτεί για το 1821 από συγγραφείς που δεν ήταν Μακεδόνες. Στην τετράτομη έκδοση της ιστορίας της επανάστασης του 1821 του Δ. Φωτιάδη έχουν γραφτεί για την επανάσταση στη Μακεδονία μόνο μιάμιση σελίδες. Στην πολύτομη ιστορία του ελληνικού έθνους της εκδοτικής Αθηνών έχουν γραφτεί δυόμιση σελίδες. Στη 12τομη ιστορία του 1821 του Διονύσιου Κόκκινου έχουν γραφτεί περισσότερα: 15 σελίδες για την επανάσταση στη Χαλκιδική και 25 σελίδες για την επανάσταση στη Νάουσα.

Ευτυχώς υπήρξε ο Μακεδόνας ιστορικός Ι. Βασδραβέλης ο οποίος είναι η πιο σημαντική πηγή για τη συμβολή των Μακεδόνων στην επανάσταση του 1821. Μετέφρασε πολλά οθωμανικά αρχεία ιδίως της Βεροίας. Έγραψε πολλά βιβλία και το μεγαλύτερο από αυτά έχει έκταση 323 πυκνογραμμένων σελίδων.

Αντί μνημοσύνου θα αναφέρω ελάχιστα για τον προπάππο μου οπλαρχηγό Δ. Καραμήτσο εκ Βλάστης ορμώμενον. Επικεφαλής 150 Βλατσιωτών πήγε και συμπαρατάχθηκε στην επανάσταση της Νάουσας με τον Καρατάσο. Η οικογένειά του για να σωθεί από την μήνιν των Τούρκων μεταφέρθηκε στα Σέρρας, όπου πολύ αργότερα (το 1880) γεννήθηκε ο πατέρας μου. Το μόνο βιβλίο που διέσωσα από τα βιβλία του πατέρα μου, αν και σε ηλικία 11 ετών ήμουν ορφανός δυο γονέων, ήταν αυτό του Ι. Βασδραβέλη στο οποίο υπάρχει και θερμή αφιέρωσή του.

Δυστυχώς στην επανάσταση του 1821 εκδηλώθηκε σύντομα το καρκίνωμα του εθνικού διχασμού και προέκυψε εμφύλιος πόλεμος. Η Επανάσταση κινδύνεψε να αποτύχει. Προ του κινδύνου από τον στρατό του Αιγύπτου Ιμπραήμ πασά η κυβέρνηση αποφυλάκισε τον Κολοκοτρώνη, ο οποίος αμέσως άρχισε τον ανταρτοπόλεμο και βροντοφώνησε το σύνθημα: «Φωτιά και τσεκούρι στους προσκυνημένους». Αυτό το σύνθημα δεν πρέπει ποτέ να ξεχαστεί γιατί έχει διαχρονική αξία.

Ο στρατός του Ιμπραήμ φαινόταν ότι κυριαρχεί αλλά είχε και πολλά προβλήματα όπως:

- Έλλειψη εφοδίων και τροφίμων
- Επιδημίες θέριζαν τους στρατιώτες του
- Ο ανταρτοπόλεμος του Κολοκοτρώνη τους έφθειρε συνεχώς

-Είχαν συμβεί μάχες με νίκες των Ελλήνων όπως στον Σχοινόλακκο Μεσσηνίας με τον Μακεδόνα Καρατάσο το 1824 και στη μάχη των Μύλων με τον Μακρυγιάννη το 1825 κοντά στο Ναύπλιο.

Η ναυμαχία του Ναβαρίνου ήταν η τελευταία πράξη μιας ηρωικής περιόδου της ελληνικής ιστορίας. Έστω και με καθυστέρηση τρία ευρωπαϊκά κράτη (Γαλλία, Αγγλία, Ρωσία) στράφηκαν με τους στόλους τους εναντίον του Ιμπραήμ και ο Τουρκοαιγυπτιακός στόλος καταστράφηκε. Σύντομα ιδρύθηκε το ελεύθερο ελληνικό κράτος που έφτανε μέχρι και τη Λαμία και περιλάμβανε τις Σποράδες και τις Κυκλάδες. Ο Καπποδίστριας ως πρώτος κυβερνήτης θα προσπαθούσε να οργανώσει το νεοσύστατο ελληνικό εθνικό κράτος βοηθούμενος από 7 υπαλλήλους μόνο, αποποιούμενος κάθε προσωπικό μισθό.

Το 1821 έγινε μια εθνική επανάσταση ενάντια στη λογική. Λίγοι τα έβαλαν με πολλούς, ενώ υπήρξαν στην αρχή εχθρικά τα μεγάλα ευρωπαϊκά κράτη και η ιερή συμμαχία. Οι Μακεδόνες καθήλωσαν επί ένα και πλέον χρόνο αρκετό οθωμανικό στρατό στη Μακεδονία και έτσι διευκόλυναν τους επαναστάτες στη Νότια Ελλάδα τον πρώτο καιρό της επανάστασης. Πολλοί Μακεδόνες όπως ο Τάσος Καρατάσος, ο Αγγ. Γάτσος, ο Τσάμης Καρατάσος, ο Διαμαντής Νικολάου, και ο Ν. Κασομούλης με 750 Μακεδόνες αγωνιστές συνολικά συνέχισαν τον αγώνα στη Νότια Ελλάδα.

Οι Μακεδόνες επαναστάτες, μετά την αποτυχία στη Μακεδονία, πολεμούσαν στη λοιπή Ελλάδα, ενώ οι οικογένειές τους πεινούσαν στις Σποράδες νήσους όπου είχαν καταφύγει για ασφάλεια. Στην Αταλάντη υπάρχει σήμερα οικισμός Μακεδόνων, όπου εγκαταστάθηκαν 370 οικογένειες σε ιδιόκτητα οικόπεδα με απόφαση του βασιλιά Όθωνα το 1835. Οι απόγονοί των Μακεδόνων στην Αταλάντη έχουν συνείδηση της καταγωγής τους και διατηρούν σωματείο με την ονομασία «Μέγας Αλέξανδρος».

Πολλοί είναι οι νεκροί Έλληνες που έπεσαν για τη Μακεδονία. Ενδεικτικά αναφέρω:

- Στις μάχες εναντίον του Αλή πασά πριν από το 1821.
- Στις μάχες 1821-1822 κατά των Οθωμανών στη Μακεδονία.
- Στα αντίποινα των Οθωμανών 1821-1822.
- Στους βαλκανικούς πολέμους 1912-1913.
- Στον Α΄ και Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο.
- Στη διάρκεια της τριπλής ξενικής Κατοχής 1941-1944
- Στην ξενοκίνητη κομμουνιστική ανταρσία του 1946-1949

Όλους αυτούς τους νεκρούς τους θυμόμαστε και γι' αυτό έχουμε αποφασίσει ότι την ιστορία, το όνομα και τον πολιτισμό της Μακεδονίας δεν τα παραδίνουμε σε κανέναν γείτονα. Στην ιερή μνήμη αυτών των νεκρών ας αναφωνήσουμε:

Ζήτω οι ήρωες Μακεδόνες του 1821!

Βιβλιογραφία

- Βακαλόπουλος ΑΕ.** *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833.* Θεσσαλονίκη 1969.
- Βασδραβέλης Ι.** *Οι Μακεδόνες εις τους υπέρ της ανεξαρτησίας αγώνες 1796-1832.* Εκδ. ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη 1940.
- Βασδραβέλης Ι.** *Ή Θεσσαλονίκη κατά τον αγώνα της ανεξαρτησίας.* Εκδ. ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη, 1946.
- Βασδραβέλης Ι.** *Οι Μακεδόνες εις την Επανάστασιν του 1821.* Εκδ. ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη 1967.
- Βασδραβέλης Ι.** *Αρματολοί και κλέφτες εις την Μακεδονίαν.* Εκδ. ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη 1970.
- Γούδης ΧΔ.** *Ιστορία της νεότερης Ελλάδας.* Εκδ. Κάκτος, Αθήνα 2007.
- Δερτιλής ΓΒ.** *Επτά πόλεμοι, τέσσερις εμφύλιοι, επτά πτωχεύσεις, 1821-2016.* Εκδ. Πόλις, Αθήνα 2016.
- Ενεπεκίδης Π Κ.** *Ρήγας- Υψηλάντης- Καποδίστριας.* Εκδ. ΕΣΤΙΑ, Αθήνα 1965.
- Ιστορία του Ελληνικού έθνους.** *Ελληνική επανάσταση 1821-1828.* Τόμος ΙΒ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975.
- Καραθανάσης Α.** *Στην Θεσσαλονίκη: 1821 και 1822.* Εκδ. ΕΜΣ. Θεσσαλονίκη 2008.
- Κολοκοτρώνης Θ.** *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής 1770 έως 1836.* Αθήνα 1846.
- Πάππας ΒΝ.** *Η αθωνική πολιτεία στους εθνικούς αγώνες 1850-1913.* Θεσσαλονίκη 2018.
- Σάθας ΚΝ.** *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα : Ιστορία των Ελλήνων από την Άλωση ως το '21.* Εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 2010.
- Τρικούπης Σ.** *Ιστορία της ελληνικής επανάστασης : Από την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας ως την άφιξη του Δημητρίου Υψηλάντη στην Ελλάδα.* Εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 2010
- Φωτιάδης Δ.** *Η επανάσταση του εικοσιένα.* Εκδ. Ν. Βότσης, Αθήνα 1971.
- Χιονίδης ΓΧ.** *Η εκστρατεία και η επανάστασις εις τον Ολύμπον κατά τα έτη 1821-1822.* Εκδ. ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη 1975.
- Dakin D.** *Ο αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία 1821-1833.* Εκδ. Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης. Αθήνα 1983.
- Finlay G.** *Ιστορία της Τουρκοκρατίας και της Ενετοκρατίας στην Ελλάδα.* Εκδ. Τολίδης, Αθήνα 1957.
- Finlay G.** *Ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως.* Εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων. Αθήνα 2008.
- Mendelson-Bartoldy K.** *Ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως.* Εκδ. Μορφωτική Εταιρεία. Αθήνα 1980.
- Woodhouse CM.** *Ο πόλεμος της ελληνικής ανεξαρτησίας 1821.* Εκδ. ΕΣΤΙΑ, Αθήνα 1978.

